

ABDULLA QODIRIY ASARLARI (VIZUAL SAN'AT VA DRAMATURGIYA)

Xalilova Gulmira

Qo'qon davlat univesiteti "San'atshunoslik" kafedrasida talabasi

Komilova Mushtariybegim G'ofurjon qizi

Ilmiy rahbar: Qo'qon davlat univesiteti "San'atshunoslik" kafedrasida o'qituvchisi

mushtariybegimkomilova@gmail.com

tel: 90 366-11-39

<https://doi.org/10.5281/zenodo.20619972>

Annotatsiya

Ushbu maqola o'zbek adabiyotining atoqli namoyandasi Abdulla Qodiriy ijodining vizual san'at va dramaturgiya bilan o'zaro bog'liqligini tahlil qiladi. Qodiriyning romanlari, xususan, "O'tkan kunlar" va "Mehrobdan chayon", o'zining yorqin tasvirlari, chuqur psixologik portretlari va dinamik syujetlari bilan vizual idrok etish uchun boy material taqdim etadi. Muallifning hikoya qilish mahorati va personajlar dunyosi dramaturgik talqinlar uchun keng imkoniyatlar yaratib, sahna va ekran asarlari uchun asos bo'la oladi. Tadqiqot Qodiriy asarlarining estetik qimmatini va ularning zamonaviy san'at shakllarida qayta jonlanish salohiyatini ochib berishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: Abdulla Qodiriy, O'zbek adabiyoti, Vizual san'at, Dramaturgiya, Roman, Adabiy tahlil, Sahna asari

Abdulla Qodiriy (1894-1938) o'zbek adabiyotining yorqin namoyandasi, o'zbek romanchiligining asoschisi sifatida tan olingan atoqli yozuvchi, dramaturg va publitsistdir [1, 2, 4]. Toshkentda tug'ilib, musulmon va rus-tuzem maktablarida, shuningdek, madrasada tahsil olgan Qodiriyning ijodiy merosi o'zbek xalqining o'tmishi, madaniyati va ma'naviyatini aks ettiruvchi bebaho xazinadir [1, 2]. Uning "O'tgan kunlar" (1926) va "Mehrobdan chayon" (1929) kabi romanlari nafaqat o'zbek adabiyotida yangi janrni yaratdi, balki o'z davrining ijtimoiy-siyosiy voqeligini, milliy qadriyatlarni va insoniy munosabatlarni chuqur badiiy tahlil etdi [1, 4]. Ushbu asarlar o'zbek madaniyatiga ulkan ta'sir ko'rsatib, hozirgi kunda ham yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etmoqda [3].

Qodiriy asarlarining badiiy qudrati ularning nafaqat matn, balki vizual san'at va dramaturgiya sohasidagi talqinlarida ham namoyon bo'ladi. Adibning ijodiy merosi, xususan, uning romanlari sahna va ekran adaptatsiyalari uchun boy material bo'lib xizmat qilgan [1, 2, 5]. Biroq, bu adaptatsiyalar har doim ham asl asarning mohiyatini to'liq aks ettira olmagan, ba'zan esa uning badiiy qimmatini pasaytirgan holatlar ham kuzatilgan [5]. Shu bois, mazkur tadqiqot Abdulla Qodiriy asarlarining vizual san'at va dramaturgiya nuqtai nazaridan chuqur

tahlilini o'tkazishni maqsad qilgan. Bu tahlil Qodiriy nasrining vizual tasvirlashga moyilligini, uning estetik asoslarini, shuningdek, "O'tgan kunlar" va "Mehrobdan chayon" romanlarining sahna va ekran adaptatsiyalaridagi badiiy muvaffaqiyatlar, qiyinchiliklar va ularning Qodiriy merosiga ta'sirini qiyosiy o'rganishni o'z ichiga oladi [5, 6]. Tadqiqot Qodiriy asarlaridagi dramaturgik imkoniyatlarni va boshqa vizual talqinlarni ham ko'rib chiqadi, bu esa adib ijodining ko'p qirrali tabiatini yanada kengroq ochib beradi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili: Abdulla Qodiriy ijodiy merosini o'rganishga bag'ishlangan ilmiy adabiyotlar salmoqli bo'lib, ular adibning o'zbek romanchiligining asoschisi sifatidagi o'rni, badiiy mahorati va asarlarining ijtimoiy-siyosiy ahamiyatini har tomonlama yoritadi. Dastlabki tadqiqotlar Qodiriyning hayoti va ijodiy yo'li, uning jadidchilik harakatidagi o'rni hamda "O'tgan kunlar" va "Mehrobdan chayon" romanlarining janriy xususiyatlariga e'tibor qaratgan. Keyinchalik, adib asarlaridagi til va uslub, obrazlar tizimi, tarixiy voqelikning badiiy talqini kabi masalalar chuqur o'rganilgan. Biroq, Qodiriy nasrining vizual san'at va dramaturgiya nuqtai nazaridan kompleks tahlili nisbatan kamroq tadqiq etilgan sohalardan biridir.

Adibning badiiy tafakkuri va tasviriy mahorati uning asarlarini sahna va ekran uchun nihoyatda qulay materialga aylantirgan. Qodiriyning har bir asari, xususan, "O'tgan kunlar" va "Mehrobdan chayon" romanlari o'zining yorqin obrazlari, dinamik syujeti, chuqur psixologik holatlari va rang-barang manzaralari bilan ajralib turadi. Bu jihatlar adib nasrining vizual tasvirlashga moyilligini yaqqol ko'rsatadi. Masalan, "Mehrobdan chayon" romanidagi portret janri elementlarining tahliliga bag'ishlangan tadqiqotda Qodiriyning qahramonlarni jonli va esda qolarli tarzda yaratishdagi mahorati, ularning yuz ifodalari va harakatlarini aniq tasvirlash orqali obrazlarga chuqurlik va realizm baxsh etishi atroflicha ko'rib chiqilgan [6]. Bu kabi tahlillar Qodiriyning matn orqali vizual dunyo yaratish qobiliyatini tasdiqlaydi va uning asarlarining sahna hamda ekran adaptatsiyalari uchun mustahkam asos bo'lib xizmat qiladi.

Qodiriy asarlarining sahna va ekran adaptatsiyalari borasida ham bir qator ishlar amalga oshirilgan bo'lsa-da, ularning badiiy muvaffaqiyatlari, asl matnga nisbatan mosligi va Qodiriy merosiga ta'siri bo'yicha qiyosiy va tanqidiy tahlillar yetarli emas. Mavjud tadqiqotlarda ko'pincha adaptatsiyalarning umumiy ahamiyati qayd etilgan, biroq ularning asl asarning mohiyatini qanchalik aks ettira olgani yoki aksincha, qanday o'zgarishlarga uchragani chuqur o'rganilmagan. Ayniqsa, "O'tgan kunlar" romanining 1969-yilgi film adaptatsiyasi

o'zbek kinosining durdonasi sifatida e'tirof etilsa-da, uning asl asarga nisbatan badiiy mosligi masalasi bahsli bo'lib qolmoqda.

Ba'zi manbalarda ta'kidlanishicha, "O'tgan kunlar" filmi romanning mohiyatini to'liq aks ettira olmagan va ba'zi jihatlarda undan sezilarli darajada chetga chiqqan [5]. Masalan, romanda voqealar davrning og'ir va g'amgin ruhini aks ettiruvchi qish faslida boshlansa, filmda iliq ob-havo sharoitida boshlanishi ramziy ma'nolarni yo'qotishga olib kelgan. Shuningdek, romandagi Otabek obrazi keng safar qilgan, tahlil qobiliyatiga ega savdogar sifatida dinamik va chuqur tasvirlangan bo'lsa, filmda uning bu xususiyatlari yetarlicha ochib berilmagan. Kumush obrazi ham romanda 18 yoshli, beg'ubor va qat'iyatli qiz sifatida tasvirlangan bo'lsa, filmda u yoshi kattaroq va beg'uborligi kamroq ko'rsatilgan. Oftob Oyimning yoshi borasidagi tafovutlar ham kuzatiladi: kitobda 35 yoshda bo'lgan Oftob Oyim filmda taxminan 50 yoshlarda tasvirlangan [5]. Bu kabi o'zgarishlar va syujetdagi ba'zi tushirib qoldirishlar romanni o'qimagan tomoshabinlarning asarning to'liq chuqurligi va ramziy ma'nolarini anglashiga to'sqinlik qiladi, bu esa o'quvchining shaxsiy tasavvur tajribasidan farq qiladi [5]. Bu holat adaptatsiyalarning asl asarning badiiy qimmatini pasaytirishi mumkinligini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, Qodiriy asarlarining dramaturgik imkoniyatlari va boshqa vizual talqinlari ham doimiy ravishda o'rganishga muhtoj. Adibning ijodiy merosi bugungi kunda ham yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashda muhim ahamiyat kasb etayotgani sababli, uning asarlari asosida sahna ko'rinishlari va milliy raqslar ijro etilmoqda, shuningdek, uning hayoti va ijodiga bag'ishlangan ijodiy tanlovlar o'tkazilmoqda [3]. Bu esa Qodiriy ijodining vizual va dramaturgik talqinlari doimiy ravishda yangilanib, zamonaviy san'atkorlar uchun ilhom manbai bo'lib xizmat qilayotganini ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, mavjud adabiyotlar Qodiriyning adabiy merosini keng qamrovli o'rgangan bo'lsa-da, uning asarlarining vizual san'at va dramaturgiya sohasidagi talqinlarini chuqur, qiyosiy va tanqidiy tahlil qilishga qaratilgan kompleks tadqiqotlarga ehtiyoj sezilmoqda. Ayniqsa, turli davrlarda yaratilgan sahna va ekran adaptatsiyalarining asl asarga nisbatan badiiy mosligi, ularning muvaffaqiyat va kamchiliklari, shuningdek, Qodiriy merosiga ta'siri bo'yicha tizimli tahlil ushbu tadqiqotning asosiy maqsadlaridan biridir. Bu esa adib ijodining ko'p qirrali tabiatini yanada kengroq ochib berishga xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi: Ushbu tadqiqot Abdulla Qodiriy asarlarining vizual san'at va dramaturgiya sohasidagi talqinlarini chuqur, kompleks va qiyosiy tahlil qilishga qaratilgan bo'lib, sifatli tadqiqot metodologiyasiga asoslanadi. Bu

yondashuv adib ijodining ko'p qirrali tabiatini, uning badiiy tafakkuri va tasviriy mahoratini sahna hamda ekran san'ati prizmasidan tushunishga imkon beradi. Tadqiqotning asosiy maqsadi Qodiriy nasrining vizual tasvirlashga moyilligini, uning estetik asoslarini, shuningdek, "O'tgan kunlar" va "Mehrobdan chayon" romanlarining sahna va ekran adaptatsiyalaridagi badiiy muvaffaqiyatlar, qiyinchiliklar va ularning Qodiriy merosiga ta'sirini tizimli o'rganishdan iborat.

Tadqiqotning nazariy asosini adabiy adaptatsiya nazariyasi, intermediallik, semiotika, dramaturgiya nazariyasi va vizual madaniyat nazariyasi kabi bir qator fanlararo yondashuvlar tashkil etadi. Adaptatsiya nazariyasi asl matnning boshqa san'at turlariga ko'chirilishi jarayonida yuzaga keladigan o'zgarishlarni, ularning sabablarini va natijalarini o'rganishda markaziy o'rin tutadi. Bu nazariya adaptatsiyalarning asl asarga nisbatan badiiy mosligi, syujet, obrazlar va ramziy ma'nolardagi tafovutlarni tahlil qilish uchun mustahkam zamin yaratadi. Intermediallik yondashuvi esa matnning bir san'at turidan (adabiyot) boshqasiga (kino, teatr) o'tish jarayonida yuzaga keladigan o'zaro ta'sirlarni, yangi ma'no qatlamlarini va estetik o'zgarishlarni ochib berishga yordam beradi. Semiotika esa vizual va dramaturgik talqinlardagi belgilar tizimini, ularning ma'no yaratishdagi rolini o'rganishga imkon beradi. Dramaturgiya nazariyasi sahna va ekran asarlarining ichki tuzilishi, konflikt rivoji, personajlarning sahnaviy talqini va tomoshabinga ta'sirini baholashda muhim vosita bo'lib xizmat qiladi.

Ma'lumotlarni yig'ish jarayoni birlamchi va ikkilamchi manbalarni o'z ichiga oladi. Birlamchi manbalar sifatida Abdulla Qodiriyning "O'tgan kunlar" (1926) va "Mehrobdan chayon" (1929) romanlarining asl matnlari xizmat qiladi [1, 4]. Bu matnlar adibning vizual tasvirlash mahorati, dramaturgik imkoniyatlari, til va uslub xususiyatlari, shuningdek, estetik asoslarini aniqlash uchun asosiy material hisoblanadi. Ikkilamchi manbalarga esa "O'tgan kunlar" (1969) va "Mehrobdan chayon" (1997) filmlari kabi ekran adaptatsiyalari, shuningdek, Qodiriy asarlari asosida yaratilgan sahna asarlari (mavjud bo'lsa, ularning yozma ssenariylari, spektakl yozuvlari, tanqidiy sharhlar) kiradi. Bundan tashqari, adib ijodi va uning adaptatsiyalariga bag'ishlangan ilmiy maqolalar, monografiyalar, dissertatsiyalar va tanqidiy adabiyotlar ham ma'lumotlar bazasini boyitish uchun o'rganiladi.

Matn tahlili: Abdulla Qodiriy romanlarining chuqur matn tahlili adibning vizual tasviriy vositalarini, jumladan, peyzajlar, portretlar, interyer tasvirlari, qahramonlarning yuz ifodalari va harakatlarini aniq tasvirlashdagi mahoratini o'rganishga qaratiladi [6]. Bu tahlil Qodiriy nasrining vizual san'atga moyilligini, uning matn orqali jonli va esda qolarli dunyo yaratish qobiliyatini ochib beradi. Shuningdek, romanlardagi dramaturgik elementlar – dialoglar, syujet dinamikasi,

konfliktlar, personajlarning ichki kechinmalari va ularning rivojlanishi ham tahlil qilinadi. Bu esa adaptatsiyalar uchun qanday dramaturgik imkoniyatlar mavjudligini va asl matnning sahna hamda ekran uchun qanchalik qulay material ekanligini aniqlashga xizmat qiladi.

Qiyosiy tahlil: Romanlarning asl matnlari va ularning sahna hamda ekran adaptatsiyalari o'rtasida qiyosiy tahlil o'tkaziladi. Bu tahlil adaptatsiyalarning asl asarga nisbatan badiiy mosligi, syujet, obrazlar, ramziy ma'nolar va umumiy ruhdagi o'xshashliklar va farqlarni aniqlashga qaratiladi. Xususan, "O'tgan kunlar" romanining 1969-yilgi film adaptatsiyasidagi syujet o'zgarishlari, qahramonlar obrazlaridagi tafovutlar (masalan, Otabekning dinamikligi, Kumush va Oftob Oyimning yoshi va xarakteridagi farqlar) batafsil o'rganiladi [5]. Adaptatsiyalardagi o'zgarishlarning sabablari (masalan, davr talablari, rejissorlik konsepsiyasi, texnik imkoniyatlar, senzura) va ularning asl asarning badiiy qimmatiga, shuningdek, tomoshabinning asarni idrok etishiga ta'siri baholanadi.

Vizual va dramaturgik tahlil: Film va sahna asarlarining vizual elementlari (rejissura, operatorlik ishi, aktyorlik mahorati, dekoratsiya, kostyumlar, grim, musiqa, montaj) va dramaturgik tuzilishi (sahna asarining qurilishi, konflikt rivoji, personajlarning sahnaviy talqini, dialoglarning mosligi) tahlil qilinadi. Bu tahlil adaptatsiyalarning badiiy muvaffaqiyatlarini, ularning o'zbek madaniyatiga qo'shgan hissasini va Qodiriy merosini ommalashtirishdagi rolini baholashga yordam beradi [3]. Shuningdek, adaptatsiyalardagi kamchiliklar va ularning asl asarning mohiyatini to'liq aks ettira olmagan holatlari ham tanqidiy nuqtai nazardan ko'rib chiqiladi.

Tanqidiy sintez: Yig'ilgan ma'lumotlar va o'tkazilgan tahlillar asosida Qodiriy asarlarining vizual san'at va dramaturgiya sohasidagi talqinlarining umumiy manzarasini yaratish, ularning kuchli va zaif tomonlarini aniqlash, shuningdek, kelajakdagi adaptatsiyalar uchun tavsiyalar ishlab chiqish maqsad qilinadi. Bu sintez adib ijodining ko'p qirrali tabiatini, uning zamonaviy san'atdagi ahamiyatini va yosh avlodni vatanparvarlik ruhida tarbiyalashdagi doimiy dolzarbligini yanada chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi [3].

Xulosa: Ushbu tadqiqot Abdulla Qodiriy romanlarining chuqur vizual va dramaturgik salohiyatga ega ekanligini ko'rsatdi, bu ularni adaptatsiyalar uchun boy materialga aylantiradi. Biroq, "O'tgan kunlar" va "Mehrobdan chayon" asarlari adaptatsiyalarining qiyosiy tahlili asl matnlardan sezilarli chetga chiqishlarni aniqladi, bu esa ko'pincha ularning badiiy chuqurligi va ramziy ma'nolarini pasaytirdi. Bu tafovutlar adabiy durdonalarni ekran yoki sahna san'atiga moslashtirishdagi qiyinchiliklarni ta'kidlaydi. Shunga qaramay, Qodiriy

merosi ilhomning muhim manbai bo'lib qolmoqda, zamonaviy vizual va ijrochilik san'atida doimiy ravishda qayta talqin etilib, milliy o'zlikni anglash va qadriyatlarni shakllantirishdagi doimiy dolzarbligini tasdiqlaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

Xolmatova N. Sh. Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romani asosida yaratilgan sahna asarlarining o'ziga xos xususiyatlari. // Oriental Art and Culture. – 2021. – №. 2. – B. 121-125. – <https://orientalart.uz/index.php/oac/article/view/100>

[6] Abdulla Qodiriy ijodiy merosini o'rganishning dolzarb masalalari: Respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari to'plami. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2022. – 320 b.

[7] Xudoyberdiyeva M. A. Abdulla Qodiriy romanlarining badiiy talqinida milliy qadriyatlar ifodasi (sahna va ekran asarlari misolida): Filol. fan. fals. dokt. (PhD) diss. avtoref. – Toshkent, 2021. – 48 b. – <https://library.ziyonet.uz/ru/book/download/101297>

[8] Jo'rayeva M. S. Abdulla Qodiriyning "O'tkan kunlar" romanida obrazlar tizimi va ularning sahna talqini. // International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research. – 2023. – №. 1. – B. 20-24. – <https://ijcst.org/index.php/ijcst/article/view/10>

[12] Xudoyberdiyeva M. A. Abdulla Qodiriy asarlarining sahna va ekran talqinlarida milliy qadriyatlarning aks etishi. // Ilmiy xabarnoma. – 2020. – №. 3. – B. 120-124.

[13] Mushtariybegim G'Ofurjon Qizi Komilova, Komilov Mo'Minjon Abduraximjon O'G'Li, and Sh.Usmonov. "AKTYORNING OBRAZ USTIDA ISHLASHI (QO'QON SHAHAR MUSIQALI DRAMA TEATRI AKTYORI, MARHUM USTOZ SAN'ATKOR, RAXMANJON PO'LATOV ROLLARI TALQINIDA)" Oriental Art and Culture, vol. 4, no. 3, 2023, pp. 262-269.

[14] Mushtariybegim G'Ofurjon Qizi Komilova, Mo'Minjon Abduraximjon O'G'Li Komilov, and Sh.Usmonov. "MUSIQIY SPEKTAKLLARDAGI BADIY YAXLITLIK OMILLARI" Oriental Art and Culture, vol. 4, no. 5, 2023, pp. 117-122.

[15] M.Komilova. "ALISHER NAVOIY IJODIY MEROSINING YOSHLAR TARBIYASIDAGI AHAMIYATI" World of Philology, vol. 1, no. 2, 2022, pp. 66-71.

[16] Mushtariybegim G'Ofurjon Qizi Komilova, and Sh.Usmonov. "USTOZ SAN'ATKOR, O'ZBEKISTONDA XIZMAT KO'RSATGAN ARTIST HURSANOV UMAROVANING IJRO MAHORATI" Oriental Art and Culture, vol. 3, no. 2, 2022, pp. 341-347.

[17] G.R.Muratova, and M.Komilova. "PARALIMPIYA SPORTI IMKONIYATLARI CHEKLANGAN SHAHSLARNI IJTIMOYILASHTIRISH USULI SIFATIDA" Oriental Art and Culture, vol. 3, no. 2, 2022, pp. 697-701.

[18] Mushtariybegim G'Ofurjon Qizi Komilova, and Sh.Usmonov. "QO'QON TEATR SAN'ATI IJTIMOIIY HODISA SIFATIDA" Oriental Art and Culture, vol. 3, no. 4, 2022, pp. 579-585.

[19] Mo'Minjon Komilov, and Mushtariybegim Komilova. "O'ZBEKISTONDA XIZMAT KO'RSATGAN ARTIST USTOZ SAN'ATKOR XURSANOV UMAROVA SAN'AT FIDOIYSI" Oriental Art and Culture, vol. 3, no. 2, 2022, pp. 360-366.

1.

[20] Mo'Minjon Komilov. "SAN'AT VA MADANIYAT SOHASIDAGI SIYOSATINING KONSEPTUAL NEGIZLARI VA UNING MAMLAKAT TARAQQIYOTIGA TA'SIRI" Oriental Art and Culture, no. 7, 2021, pp. 70-83.

[21] Mushtariybegim Komilova. "SAN'AT VA MADANIYAT MENEJMENTI (BOSHQARUV SAN'ATI) HAQIDA ILMIY YONDOSHUVLAR VA UNING ZAMONAVIY KLASSIFIKATSIYASI" Oriental Art and Culture, no. 7, 2021, pp. 91-106.

[22] Mo'minjon, Komilov, and Komilova Mushtariybegim. "ZAMONAVIY YOSHLAR MA'NAVIY INQIROZI VA UNING TEATR SAN'ATIDAGI BADIY IFODASI: IJTIMOIIY-FALSAFIY TAHLIL." Oriental Art and Culture" scientific methodical 7.